

Eesti Evangeeliumi Kristlaste Baptistide Koguduste Liit ja „Effataa ärkamine“ 1978–1980

Riho Saard

Abstract

The Union of Free Evangelical and Baptist Churches of Estonia and the “Effataa Awakening” 1978–1980

The focus of this article is the “Russian Awakening” – a religious phenomenon that broke out among those who visited the evangelical services from other Soviet republics to seek spiritual guidance in the context of the “Effataa Awakening” that originated in the Oleviste congregation of the Estonian Evangelical Christian Baptist Churches Union (EEKBKL), having started with the evangelical services of the Effataa gospel choir which has carried the name since 1975. The evangelical movement reached the form of ecstatic experiential Christianity in 1978 – parishioners would pray over the sick or those afflicted by evil spirits, and the person would often fall over in ecstasy as if struck by the Holy Spirit. The article explores the reactions of the EKB Union Presbyterian Council, as well as those of the authorities that had a direct role in influencing the course of events. The concluding discussion considers the use of the term “awakening” in the context of the history of Christianity in Estonia. Comparisons are made with Niilo Yli-Vainio’s prayer and healing services in Finland during the same period (1977–1981).

Keywords The Union of Free Evangelical and Baptist Churches of Estonia; the Oleviste congregation; the “Effataa Awakening”; the “Russian Awakening”; miraculous healing.

Lühiuurimuse fookuses on Eesti Evangeeliumi Kristlaste Baptistide Koguduste Liidu (EEKBKL) Tallinna Oleviste koguduses Effataa gospelkoori evangeelsetest teenistustest sündinud „Effataa ärkamine“, mille kõrgperioodi (1978–1980) tuntakse teistest liiduvabariikidest Olevistesse tervenduspalveabi otsima tulnute tõttu ka „vene ärkamisena“¹. Vaatluse all on EKB Liidu presbüterite nõukogu ja sündmuste käiku mõjutanud võimuorganite reaktsioonid. Lõpparuatluses vaagitakse „ärkamise“ mõistet Eesti kristluseloo kontekstis. Kõrvutavaid võrdlusi tehakse Soomes samal ajal (1977–1981) aset leidnud nelipühijutlustaja Niilo Yli-Vainio tervendusteenistustega. Primaarallikatena on kasutatud Oleviste koguduse nõukogu protokolle (1969–1981), Tartu Salemi baptistikoguduse halduses olevaid EKB Liidu presbüterite nõukogu protokolle (1969–1985) ja usuasjade voliniku fondi (R-1989) materjale Rahvusarhiivist.

1960ndate teisel poolel aktiveerus Tallinna Oleviste kirikus ülivilgas noorte muusikaline ja evangeelne tegevus koos vargselt tärkava huviga Püha Vaimuga täitumise ja vaimuandidega karismaatilise kristluse vastu. 1968. aasta sügisel Oral Robertsi Ülikooli üliõpilaste grupiga Tallinna metodisti kogudust külastanud Terry Law rääkis privaatsemas kontekstis kogunenud usklake grupile nelipühiliikumisest maailmas ja Püha Vaimuga ristimisest (Mt 3:11; Lk 3:16; Jh 1:33; Ap 1:5; Ap 2:4), mille kanooniliseks tunnuseks ja suurimaks vaimuanniks oli määratletud glossolaalia ehk keeltes rääkimine². Väga inspireerivad olid Johann Kargeli „Milline on sinu wahekord Pühawaimuga?“ (1931) ja Stanley Jones'i „Kristus maailma teedel“ (1936), mis ei mainud midagi glossolaaliast, kuid panid valiku ette – „nelipüha või pankrot“ (Jones 1936, 228; Kargel 1931; Saard 2025, 23; Maran 2026).

1968. ja 1969. aastatel Jeesuse Kristuse armu kogenud kunstnik Olav Maran, spordimetoodik-treener Ilmar Kesa ja tema abikaasa ning Kärdlast pärit harrastuskunstnik Philipp-Teedy Tüür olevat olnud ühed esimesed, kes said 1970. aastal Kesade Luise tänava korteris regulaarselt koos käinud palvegrupis Püha Vaimuga ristitud (Eier 2001; Maran 2026). Sama aasta lõpul tõstasid vaimuristimise küsimused ka EKB Liidu presbüterite nõukogus, kui aasta viimasel nõukogu istungil küsis priikogudusliku (neis tavatseti rääkida „armu langemisest“) taustaga

¹ Rein Uuemõis nimetab „Effataa ärkamist“ „vene ärkamiseks“ (Randmaa 2001, 43).

² Eestis võib keeltes kõnelemist (tõlgitsemiseta) kõige vahetumalt, ka läbi YouTube kanali, kogeda Oleviste koguduse Maarja kabelis toimuvatel neljapäevaõhtustel palveteenistustel.

Võru baptistikoguduse presbüter Paldor Teekel nii vaimuandide kui ka Püha Vaimuga ristimise kohta (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1970b). Nende küsimuste kaalumiseks kuulati järgmise aasta 19. jaanuaril presbüterite nõukogus ära kolm ettekannet: Robert Võsu „Nelipühiliikumise areng ja mõju kaasajal“; Osvald Tärki „Vaimuga ristimise eksegeetiline analüüs“ ja Oskar Olviku „Piibli õpetus keelte- rääkimisest“ (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1971a).

Nähtuse taustaks oli Ameerika nelipühiliikumises pärast II maailma- sõda tärnanud kõrgendatud huvi vaimuandide, eriti imetervenemiste vastu. Meedia vahendusel esilekerkinud teleevangelistid Oral Roberts ja Pat Robertson tegutsesid nelipühiluse kiire kasvulavaga lõunaosa- riikides. Euroopas, Aafrikas ja Lõuna-Ameerikas said 1950. aastatel tuntuks baptismist nelipühilusse üle läinud, 1946. aasta mais jumaliku valgusolendi vahendusel tervendaja-evangelisti „kutsumuse“ saanud, William Marrion Branham ning Texasest pärit vähese haridusega Tom- my Hicks, kes väidetavalt tervendas Apostlite tegude raamatu eeskujul (Ap 5:15) 1954. aastal Buenos Aireses haigeid oma varjuga. Selles laines tõusid esile ka mõned naistervendajad-evangelistid nagu laialdast meediatähelepanu pälvinud nelipühilane Aimee Semple McPherson ja Kathryn Kuhlman, kelle raamatut „I Believe In Miracles“ (1962)³ müüdi miljoneid eksemplare⁴.

EKB Liidu vanempresbüter Robert Võsu käsitles 1974. aasta kevadel presbüterite nõukogus 1914. aastal Ameerika Ühendriikides loodud Jumala assambleede (*Assemblies of God*) nimelist suurimat nelipühi- organisatsiooni (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1971b); tutvustas Jeesus-liikumist (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1972); organiseeris 26. märtsil saksa baptisti Dieter Hampeli artikli „Ka- rismaatiline liikumine – kas hädaoht või töotus?“ ühise ettelugemise (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1974a). Vaimuristimise ja glossolaalia küsimused sünnitasid kogudustes pingeid ja vastandumisi (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1974c). Ekstaatilisi prohve- teeringuid ja glossolaaliaid võeti tõsiselt: nende alusel oli varasematel aegadel koguduste juhte tagandatud ja uusi ametisse kutsutud (Kaups 1934, 73; Arder 2020, 87–88). Räägiti juhtumitest, kus lapsed panid Püha Vaimu saamiseks üksteisele käsi peale ja mehed-vennad olid hakanud

³ Raamat ilmus 2010. aastal eesti keeles pealkirja all „Ma usun imedesse“.

⁴ Uusprotestantliku nelipühiluse sünni- ja arenguloo kohta vt Anderson 2008, 89–106; Saard 2026, 467–475, 526.

rohkesti välja panema märke Jumala juhtimise saamiseks, võttes sel puhul eeskujuks prohvet Gideoni loo Vana Testamendist (Km 6) (EKB-KLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1974b).

Lisandusid käte pealepanemise ja palve ajal mahakukkumise ilmingud. Nähtus oli laialt tuntud nelipühiliikumises, tavapärase nais-tervendaja Kathryn Kuhlmani teenistustel. 1977. aasta suvel Lapual Soomes nelipühijutlustaja Niilo A. Yli-Vainio tervendusteenistustel, kus kõlas loosunglik hüüd „Jeesus aitab siin ja praegu!“ („*Jeesus auttaa tässä ja nyt!*“), hakkas neid samuti esinema (kümnest eestpalvele tulijast kukkus keskmiselt iga kaheksas). Sündis meedias erakordselt palju tähelepanu saanud, religioonisotsioloog Harri Heino poolt „uusnelipühiluseks“ (*uushelluntalaisuus*) nimetatud usuline liikumine, mille mõju ulatus Soome Vabakirikusse ja andis impulsse ka luterlastele, kuigi mõlemad peapiiskopid (Martti Simojoki ja talle järgnenud Mikko Juva) nägid niinimetatud ylivainionismis (*ylivainiolaisuus*) usulist kriisi põhjustavat vastutustundetust ja õpetuslikku hereesiat (Yli-Vainio 1979, 156; Ruokanen 1991, 176; Ahonen 1994, 342–343, 348; Sopanen 2025, 254,264,270,274; Aunila 2026).

Kogudustes, kus tunti huvi evangelisatsiooni ja luterliku Rahva Piibliseltsi (*Kansan Raamattuseura*) organiseeritud evangeelsete „See on elu“ („*Tässä elämä*“) kampaaniate vastu, oldi selle nähtuse suhtes avatumad (Kakkuri 2014, 215). Tuntuks said „kukatajapapp“ („*kaataja-pappi*“) Seppo Juntuneni palve- ja tervendamisteenistused. 1989. aastal viidi kolmandikus Helsingi luterlikest kogudustest läbi erilisi Sõna- ja palveõhtuid (*Sanan ja rukouksen ilta*), mis ei olnud integreeritud tavapärase jumalateenistustega, aga kus palvetasid haigetega koos ilmikud, kellest suurel osal oli teoloogiline kõrgharidus (Räsänen 1990).

Oma sõnul 1934. aastal esimest korda Püha Vaimuga täitunud ja 1953. aastal uuesti selle väljavalamist endale paluma hakanud Tallinna metodisti koguduse vaimuliku Hugo Oengo tegevusel silma peal hoidnud KGB 4. osakond võis 1958. aasta aruandes märkida, et Oengo imetervendas haigeid šarlataanselt palvete ja palverätikutega (Ojamaa ja Hion 2005, 138; Laansalu 1958, 4). Palve-higirätikute kasutamist (Ap 19:12) seostati apostel Paulusega, kes oma kirjades⁵ ei maini midagi oma higiga haigete tervendamisest.

⁵ Pauluse autentseteks kirjadeks peetakse kirja roomlastele, 1. ja 2. kirja korintlastele, kirja galaatlastele, kirja filiplastele, 1. kirja tessalooniklastele ja kirja Filemonile.

Taolistest nelipühilikest vaimukarismaatilistest eksperimenteerimistest sündinud lahkarvamuste tõttu hääbunud Oengo sõnul Tallinna metodisti koguduses vaimulik ärkamine (Oengo 1960, 6,24). Millal see juhtus, pole teada. Hilisem kiriku tegevvaimulik Toomas Pajusoo pöördus oma sõnul usule 1965. aasta märtsis, sest just siis oleval olnud tema sõnul „ärkamisaeg“ (Luist 2021).

„Effataa ärkamist“ enim periodiseerinud Haljand Uuemõisa hinnangul rajas „ärkamisele“ teed 1968. aastal sündinud „palveäratus“ (Uuemõis 2010, 41–42). Regulaarsele palvele kui õigele „ärkamise“ meetodile viidatakse teisteski äratuskristlikes narratiivides (Tuulik 2005, 9). Teed rajavad olid ka ärkamiskirjanduse masinakirjalised eestindused, nende hulgas varasemates uurimustes (Saard 2010) mainimata jäänud Rootsi nelipühilase Lewi Pethruse traktaat „Vaimuannete tähtsus koguduses“, milles autor andis teada, et tervekstegemise and oli kogudustest kadunud „ja kui enne tuli maailm oma haigetega koguduse juurde, läks kogudus oma haigetega nüüd maailma juurde“ (Pethrus s.d., 2).

Esmakontakt välismaiste tervendajatega sündis 1977. aasta kevadel, kui Oleviste kiriku esmaspäevaõhtusel käärkambri järelteenistusel osales Soomest saabunud nelipühilane Osmo Haavisto, kes „plombeeris“ hambaid jumalikul viisil tundmatu ainega (Rostikov 1981; Haavisto 2020; Haavisto 2017 (1:38:29–1:41:30)). Sügisel, tõenäoliselt septembris esmaspäevaõhtusele järelteenistusele saabunud, hiljem „jalgadevenitajateks“ kutsutud kaks austraallast tõmbasid toolilistuja jalad täisnurga all ette ja kandade erinevus lasi näha mõnd organismi sisemist haigust. Kandade võrdsustumine eestpalve ajal aga muutis inimsilmale nähtavaks haigusest imetervenemise.⁶

1978. aasta 22. jaanuaril Olevistesse pühapäevahommikusele teenistusele ootamatult saabunud ja tervituskõneks luba küsinud nelipühilase Toivo Rynkäneni eestpalveteenistusel Maarja kabelis hakkas umbes neljakümnest eestpalvele tulnust osa „head tunnet“ kogedes taju kaotanuna maha kukkuma (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu komisjon 1978). Säilinud fotodel palvetavad kabeli altaripiirde ees temaga koos Tartu Salemi baptistikoguduse ingerlaste diakon Aleksander Popov, Kärdla baptistikoguduse jutlustaja Philipp-Teedy Tüür ja Oleviste koguduse diakon Rein Uuemõis. Popov ja Rynkänen olid varem kohtunud Gatšinas ja Popov kogenud seal Püha Vaimuga täitumist. Mahakukkumisi esines peagi Käina Mäeltse baptistikoguduse äratusnädalal, kus

⁶ Vt fotot Hanna Kapteini raamatus „Ülo Niinemägi. Elu nagu filmis“ lk 98.

Udo Veevo ja Aleksander Popov palvetasid eestpalvele tulijatega, kuid koguduse presbüter Meinhard Elmi jäi ettevaatlikult distantseerunuks (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978a; EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu komisjon 1978; Tuulik 2025).

Ei ole täpselt teada esimeste põrandaalustest nelipühilastest koosnevate gruppide Olevistesse saabumine Valgevenest ja Ukrainast. 1978. aasta veebruaris Olevistes toimunud evangeeliumi äratusnädalal „inimesi idast“ veel kohal ei olnud (Tuulik 2005, 38–39). Kui nad ühel laupäeva hommikul kiriku ümber kogunenuna avastati, oli neid umbes paar-sada (RA, EKP KK 1978b, l 27). Jutustajate sõnul olevat need inimesed saanud 1977. aasta lõpul üleloomulikke korraldusi tulla kuhugi paika nimega Tallinn (Eneli Mesneri üleskirjutus 1995, 15). Pole kontrollitav, kuid venekeelsete kristlaste Olevistesse esmakutsujaks oli pigem siiski Aleksander Popov ja tema „käsuliin“. Hiljem levitasid kohalkäinud informatsiooni suusõnaliselt ja tõenäoliselt kõige rohkem kirja teel (Tuulik 2005, 49). Rein Uuemõisa sõnul tuldi kohale sensatsioonilise nähtuse, Pühast Vaimust tekitatud mahakukkumise, kohta levitatud kuulduste pärast (Randmaa 2001, 37).

„Kukkumisliikumine“

EKB Liidu presbüterite nõukogu tegeles „kukkumisliikumisega“ esimest korda 1978. aasta 7. märtsil. Kalju baptistikoguduse palvelasse kogunenud kahekümne viiele mehele-vennale andis ülevaate sündmustest Oleviste presbüter Ülo Meriloo. Uus eestpalve meetod oli kiiresti levima hakanud, eriti Hiiumaal, kus see oli tekitanud usklike seas segadust. Oli tuliseid pooldajaid ja skeptilisi vastaseid. Mõtteavaldused toimusid nüüd järgmiste probleemküsimuste ümber: 1. Kuna tegemist oli piiblivälise eestpalvelise vormiga, kas ei olnuks siis õigem suhtuda sellesse algusest peale ettevaatlikkusega? 2. Mahakukkumist ei olnud õige pidada vaimuliku õnnistuse väliseks tunnusemärgiks, oluline pidi olema selle vaimulik järeloomõju. Käte haigetele pealepanemisega tuli olla tagasihoidlik. 3. Ei olnud päris selge, kas tervisele abi saamine oli olnud just selle eestpalvelise vormi kaudu teiste vormidega võrreldes suurem või mitte. 4. Kas see nähtus hakkab usklike elus tooma esile häid vaimuvilju või mitte, seda tuli jälgida, sest lõpliku otsuse langetamine kuulus Osvald Tärgi sõnul kindlalt „Jumala tegevuse piirkonda“. (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978a).

Tallinna vene baptistikoguduse asenduspresbüter Árpád Arder palus teda kirjatarvetega varustanud effataalaste sõbralt Pauli Järveläinenilt eestpalvet, et „Oleviste ärkamine võiks kulgeda armastuse ja kainuse radu pidi“ („*Rukoilkaa erikoisesti Olavinkirkon herätyksen puolesta, että se kulkisi rakkauden ja raittiuden raiteilla!*“) (EEKBKLA, Árpád Arderi kogu 1978a). Arder palus saata Niilo Yli-Vainio karismaatilisest tervendusäratusest avaldatud artiklitest väljalõikeid.⁷ Üks suuremaid meediaväljaandeid Suomen Kuvalehti avaldas Yli-Vainio teenistustest ja neis esinenud mahakukkumistest esimese suurema ülevaateartikli alles 15. juunil 1979 (Sopanen 2025, 270).

Liidu vanempresbüter Robert Võsu ettekandest „Ajavaimu mõju meie usulisele tegevusele ja suunale“ võib välja lugeda, et Olevistes puhkenut sai seostada tugevaid elamusi pakkuva, kõike endist ümberpaiskava ja seniseid traditsioone eitava uudse usuliikumisena, mis tekitas Võsu sõnul raskusi Jeesuse ja apostlite õpetuse pinnale jäämises (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978b). Haapsalu baptistikoguduse presbüter Gustav Nõlvak tõi „kukkumisliikumise“ kohta positiivseid näiteid Haapsalust, kuna mõned teised rääkisid jällegi raskustest. Erikomisjon (Osvald Tärk, Gustav Nõlvak, Kaljo Raid, Arvo Kajaste, Johannes Togi) sai ülesandeks valmistada ette kogudustele saadetava ringkirja eelprojekt (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978b).

Uute faktidena ilmnes, et palvejärjekorras oli maha kukkunud ka imetervenemist soovinud mitteusklikke, kes – nagu märgitakse protokollis – „tegelikult ei saanud terveks ega saanud ka usklikuks“. Kuid nähtus oli muutunud piisavalt sensatsiooniliseks, põhjustades uudishimulike masside Olevistesse saabumise, kes otsisid mahakukkumisega „head tunnet“ ja lasid sel eesmärgil korduvalt enda eest palvetada. Erikomisjon palus kogudustele saadetavas ringkirjas usklikel hoiduda sensatsiooni õhutamisest. Soovitav oli eestpalveid läbi viia kõrvalruumides,

⁷ „*Pyydän Sinulta [...] leikkaleita sanoma- ja aikakauslehdistä parhaillaan Suomessa vaikuttavasta herätyksestä. Meillä on suuri kiinnostus tätä asiaa kohtaan ja myös sama probleema kynnyksellä, erikoisesti Olavinkirkossa. Tarvitsemme viisautta ja rohkeutta ylhäältä ja teidän kokemuksia alhaalta. Rukoilkaa edestämme – ja me olemme ajatuksessaan Suomessa viimeiset kuukaudet ehkä enemmän kun koskaan ennen.*“ [Palun sinult [...] ajalehtede ja ajakirjade väljalõikeid Soomes käimasoleva ärkamise kohta. Meil on selle teema vastu suur huvi ja sama probleem, eriti Oleviste kirikus. Me vajame tarkust ja julgust ülalt taevast ning teie kogemusi alt maa pealt. Palvetage meie eest – ja me oleme viimastel kuudel Soome peale mõelnud ehk rohkem kui kunagi varem.] Autori tõlge. (EEKBKLA, Árpád Arderi kogu 1978b).

kuhu muud isikud oma uudishimu rahuldamiseks sisse ei pääseks. Hoiduda tulnuks „teravustest“, kuni liikumise vili on näidanud selle kasu või kahju, ning jälgida, et palvetamisel ei paneks käsi peale need, keda pole selleks volitatud (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu komisjon 1978).

Presbüterite nõukogu 30. mai istungil pidas vanempresbüter ettekande „Psühholoogia kaasaja usuelus“ ja andis ülevaate „kukkumisi liikumise“ erikomisjoni tegevusest (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978c). Tutvudes Ameerika episkopaalkiriku karismaatikute Dennis ja Rita Bennetti Logos Journali⁸ 1978. aasta mai-juuni numbris ilmunud artikli „Kukkumine väe alla ... on see põhjendatud kogemus?“ tõlkega tegi komisjon 3. juulil viiepunktilises ringkirjas redaktsioonilisi parandusi. Sellel istungil osalesid Jelgava ja Riia baptistikoguduste presbüterid Arturs Šķuburs ja Jānis Tervits. Läti kaheliikmeline delegatsioon viibis Tallinnas ja oli erandkorras kohal Hilleste baptistikoguduse presbüteri Enno Tuuliku ja Philipp-Teedy Tüüri juunikuus Lätis peetud eestpalveteenistuste tõttu (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978d; Tuulik 2025).

Jelgava nelipühikoguduses, mida juhtis karismaatiline Jānis Ozolinkevičs, pidasid Tuulik ja Tüür seeria eestpalveteenistusi. Jaunjelgava baptistikoguduses piirduti ainult tervitussõnavõtu ja jutlusega.⁹ Tüür kutsuti 10. juulil Hiiumaa täitevkomiteesse. Protokollil märgitud kohaselt tunnistas ta, et ei olnud „imearstimisi“ korraldanud. Teda ei usutud. Täitevkomiteesse laekunud informatsiooni kohaselt oli ta Aleksander Popoviga „imearstimisi“ teostanud ka Paladel. Temaga oldi sõnades karmid. Hoiatati kriminaalasja alustamisega (RA, UN volinik 1978b, 89–90).

EKB Liidu presbüterite nõukogu ringkirja venekeelne tõlge saadeti Läti baptistivendlusele ja Moskvasse üleliidulise baptistiliidu kesku-
sele. Baptistiliidu häälekandjas Братский Вестник seda ei avaldatud. Allan Krolli väitel kritiseeris see väljaanne Effataa liikumist teravalt (Kroll 2006, 70). Üleliidulise baptistiliidu häälekandja aastakäikudest

⁸ Karismaatilise sisuga ajakirja Logos Journal andsid välja Dan Malachuk ja Logos International Fellowship (1971–1981). <https://catholicbiblestudent.com/2025/09/online-archives-of-charismatic-magazines.html>

⁹ 1978. aasta juunis (Enno Tuulik väidab ekslikult, et mais) Jaunjelgava baptistikogudusse ja Jelgava nelipühikogudusse tehtud Biruta ja Enno Tuuliku, Philipp-Teedy Tüüri ja kaasavõetud 16-aastase Riho Saardi visiidi kirjeldust vt Tuulik 2005, 51–52.

1978, 1979 ja 1980 ei leidnud artikli autor siiski ühtegi Effataa-temalist artiklit. Presbüterite nõukogu ringkirjas soovitati hoiduda „kukkumisliikumise“ pooldajate kogudustest väljaheitmisest ja leida nendega mingit laadi koostöövorm. Soovitati jääda vaimuviljade äraootavale vaatlemisele, hoiduma üle- ja alahindamisest, liialdustest, nähtuse kergekäelisest deemonlikuks tegevuseks tembeldamisest. Ei olnud õige ka nende inimeste õnnistusi tühistada, kes olid „abi või mingit õnnistust“ saanud (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978e).

Kargud Maarja kabelis

Välis-Eesti luteri vaimuliku Richard Koolmeistri 1966. aasta jõulujutlus kandis just sellist pealkirja. See oli sündinud Efesose Neitsi Maarja kabeli külastusest saadud emotsioonidest: „Selles väikeses kabelis nägin altari kõrval karkusid. Sinna oli ilmsesti tulnud haigeid karkudel ja lahkunud tervetena, jättes sinna oma kargud maha. See on pilt, mis on päris harilik katolikel maadel“. (Koolmeister 1980, 37)

Oleviste Maarja kabelis võis näha nüüd samasugust pilti, kuigi katoliiklusega polnud siin peale kabeli arhitektuuri ja altari õlimaalil kujutatud Jeesuse Kristuse aukirgastamisega – jäljendab kompositsioonilt mitmeid katoliiklikke Maarja taevassevõtmise stseene – midagi pistmist. Mis ei tähenda, et kabelisse sisenedes ei võinud endale ette kujutada, et astuti otsekui kõigi eest palvetava Jumalaema Maarja ja Jumalapoja Kristuse ruumi, kuna Carl Siegismund Waltheri 1833. aastal valminud altarimaal võis mõjuda paljudele meeliülendavalt. Eristamaks imede katoliiklikku¹⁰ ja protestantlikku vormi otsitakse katoliiklikes kultuurides abi pühakutega seotud palverännakutelt ja ortodoksses ruumis imettegevatelt ikoonidelt. Protestantluses pöörduakse ravimisanne-tega (*harismata*, 1Kr 12:28,30) isikute poole. 1978. aastal praktiseeris ligi 7% ameeriklastest haigete palvega tervendamist (Räsänen 1990, 41). Johtuvalt USA tervishoiukorraldusest on sellisel tegevusel tugev sotsiaalne aspekt.

¹⁰ Katoliikliku taumatoloogia ja privaatsfääri kuuluva haigete salvimise sakramendi kohta vt *Katoliku kiriku katekismuse kompendium* 2008, 98–99 (p 313–320), 162 (p 553), 190–191.

1978. aasta veebruarist, maist, juunist, septembrist 1979. aasta märtsi lõpuni Olevistes imetervenemisi registreerinud 59-aastane koguduse lihtliige Edgar Kuusk märkis üles ligi paarkümmend tunnistust (Kuusk 1978–1979; Kuusk 1978; Tuulik 2005, 41; Kuusk 2026, 28–29). „Teadsin, et mu isa käis hoolega Effataa koosolekutel, kuid seda, et ta Maarja kabelis toimuvat üles kirjutas, ma ei teadnud. Kodus ta sellest ei rääkinud.“ (Kuusk 2025)

Milliselt distantsilt Kuusk kui vaatleja „imesid“ pealt nägi, millised olid kabelit täitnud hääleka rahvamassi põhjustatud visuaalsed ja helilised takistused ja millest lähtudes ta „imedevalimi“ koostas, seda kõike me ei tea. Osa juhtumitest oli hiljem vahendatud kolmandate isikute poolt. Ei ole ka teada, kui paljud neist olid valinud usulise alternatiivpraktika ja seejuures välistanud meditsiinilise ravi.

Tõenäoliselt ainsal meieni säilinud värvifotol on Maarja kabeli altariipiirde toele paigutatud seitse karku ja umbes kakskümmend viis keppi (Saard 2010, 30–31). „Imesid võis olla sadu või isegi tuhandeid“ (Randmaa 2001, 39). On mainitud „mõnede inimeste rasketest haigustest tervenemist“ ja siis „hulgaliselt tõsiselt haigete ja puuetega inimeste tervenemist“ (Uuemõis 2010, 44–45). On kirjutatud „tuhandete“ tulemisest ja sadade tervenemisest (Kroll 2006; Kõlar 2012, 143; Tänavsuu 2025 (35:53–36:15)). Aastakümnetega teadlikult kultiveeritud narratiiv tuletab meelde, et kristliku algkoguduse sünniloo juurde kuulusid samuti need mõlemad – ekstaas ja suured arvud (Ap 2).

Kirjeldustele vastavalt psühhosomaatiliste konversioonihäirete tunnustega (nägemis-, kuulmis- või kõnehäired, käte ja jalgade halvatus, krambihood, mis sama ootamatult võivad tulla ja ka lahkuda) haigustest tervenemiste kohta analoogset empiirilist uurimust teha, nagu oli võimalik Soomes Niilo Yli-Vainio tervendusteenistustel registreeritud juhtumite puhul, „Effataa ärkamisega“ seoses teha ei olnuks võimalik. Intervjueeritavatest valimi koostamine osutunuks kui mitte võimatuks, siis kindlasti äärmiselt komplitseerituks, ning haiguslood polnuks kättesaadavad. Soomes tehtud uurimuse lõppjärelused olid usklikele ehmatavad: ei leitud midagi sellist, mis jäänuks meditsiinilise seletuseta. Asjade loomulikku seletusviisi üleloomulikuga asendada oli valikute küsimus. Keskmise imetervendust otsiv ja lootev soomlane oli madala haridusega, madalamatesse sotsiaalsetesse kihtidesse kuuluv keskealine või vanem naisterahvas, kelle personaalsus oli habras, realiteeditaju ja psüühika tasakaalutu ning sugestioonitundlikkus kõrge, kaldudes psüühooosi (Miettinen 1990; Heino 1990, 248–250; vt ka Kruijthoff jt 2022).

Oleviste „vene ärkamise“ summutamine

1978. aasta septembris võis vanempresbüter Võsu märkida, et suvel kogudustele saadetud ringkiri oli leidnud soodsat vastuvõttu. Oli kogudusi, kus seda oli võetud ühekülgsest, mistõttu „raskused püsisid.“ Endiselt saabus Olevistesse rohkelt inimesi teistest liiduvabariikidest, mõnikord kuni kolmsada korraga – isegi Dušanbeest ja Vladivostokist. See kõik oli surunud Võsu sõnul evangeelse põhitöö justkui kõrvale. Olevistes oli loobutud eestpalve järjekordadest ja hakatud paluma üldiselt haigete eest (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1978d).

Kuigi EKP Keskkomitee büroo oli 1978. aasta 5. detsembril heaks kiitnud keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna ettepanekud ja konkreetsed sammud Oleviste „imetervendusseansside“ lõpetamiseks, lasid võimud sellel kõigel toimida veel ligi kaks aastat (RA, EKP KK 1978a, 4–5). Ühemõtteliselt selget, allikadokumentidest väljaloetavat seletust sellele ei ole. Asjaosalised ise on uskunud, et presbüter Ülo Meriloo valdas võimudega suhtlemisel „diplomaatiakeelt“, suutes nii pikka aega ära hoida imetervenduskoosolekute varasema ärakeelamise (Mesner 1996, 6).

Usuasjade voliniku aparatuuris hinnati Merilood kui korrektset ja tasakaalukat usutegelast ning tõsteti esile tema eitavat hoiakut imetervenduste ja kaasaegse muusika kasutamise suhtes kirikus. Tõenäoliselt loodeti, et ta suudab olukorra kontrolli all hoida. Mälestustes pühendas ta Effataale kaks lühikest lauset, hinnates nende tegevust õnnistatuks, aga ei rääkinud midagi oma „diplomaatiakeelest“ (Meriloo 2001, 83; Saard 2010, 32).

Asi võis näida juba siis teadlikumate silmis seda imelikum, et usuasjade voliniku juures 1970. aasta märtsist töötanud Kaljo Oja, Tartu ja Leningradi ülikoolides hariduse omandanud jurist, oli 1974. aastal vastanud ajakirjas Küsimused ja Vastused kahele tallinlasele, et usuorganisatsioonidel ei olnud lubatud tegeleda „imearstimisega“ (RA, UN volinik 1977, 38; EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1970; Oja 1974, 31). Konkreetne seisukoht näis olevat ühemõtteliselt selge, kuid „imetervendamiste“ ärakeelamise asemel oli usuasjade voliniku aparatuuris justkui tegeletud alles selleks õige strateegia kujundamisega.

Usuasjade volinik Leopold Piip polnud istunud käed rüpes, vaid koostanud 1978. aasta augustiks EKP Keskkomitee sekretärile Vaino Väljasele detailideni mineva ettepanekute kava ja strateegia, mis nägi ette ühe profülaktilise abinõuna korraldada juba aasta neljandas kvartalis

metodisti ja baptisti koguduste presbüteritele seminar teemal „Mida arvab teadus „imearstimisest“ ja püha vaimuga „tervekstegemisest“?“. Ajakirjades Nõukogude Naine, Pioneer, Säde, Looming, Tallinn, Sirp ja Vasar ning Eesti Televisiooni ja Eesti Raadio lastesaadetes hakata kujundama iroonilist hoiakut imearstimise ja usulise fanatismi suhtes (RA, UN volinik 1978a).

Olgu etteruttavalt märgitud, et midagi silmapaistvat kohe ei ilmunud. 1980. aasta esimesel poolel käivitus ajalehes Sirp ja Vasar debatt Eesti NSV ja Tallinna tervishoiu akuutsetest päevaprobleemidest.¹¹ Enne jõudis KGB alustada 1978. aasta lõpul operatsiooni, mille lükkas käima „kahekümne eesti uskliku“ pöördumine sama aasta aprillis Soome presidendi, parlamendi liikmete ja Soome peapiiskopi poole, mispeale nõudis Moskva pöördumise koostajate väljaselgitamist ja karistamist. Pöördumise sisu reetis palju, kerge oli pilk heita Oleviste suunas. Algasid vestlusele kutsumised, survestamine ja karismaatiliste meetodite keelamise suunas liikumine (Saard 2025, 303–337). Oleviste koguduse liikmetel puudus vähimigi teadmine „kahekümne eesti uskliku“ pöördumise kohta.

Teave „ärkamisest“ ehk ühe laupäevaõhtu jooksul 20–30 inimese eestpalvele tulekust, haigete ravimisest ja imedest, entusiastlike noorte usklike ja konservatiivsete vanemate vastuoludest ja avaliku käte pealepanemisega palvetamise ärakeelamisest jõudis 1978. aasta lõpuks üle piiri Rootsi.¹² Samal aastal Roomas ilmunud¹³ Aarand Roosi proosateosesse „Juutide kuningas Tallinnas“ lisatud lause, et Oleviste kirikus peeti „tänapäeval kõige rahvarikkamaid jumalateenistusi Eestis“ (Roos 1992, 35) tõendab, et sellest teati raudse eesriide taga juba palju varem. Oleviste „Püha Vaimu õhtutest“ ja seal käivatest Leningradi luteri koguduse noortest informeeriti murelikul toonil Soome kiriku peapiiskoppi Mikko Juvat 1980. aasta mais (Saard 2010, 27).

Tartu Kolgata baptistikoguduse presbüter Imant Ridaliste nentis 1979. aasta 15. novembril EKB Liidu presbüterite laiendatud koosolekul, kommenteerides vanempresbüter Võsu programmkõnet, et Oleviste

¹¹ Arutelu näiteid 1980. aasta Sirbis ja Vasaras vt Ellamaa, A. „Arstiabi vajab abi!“, Tarum, M. „Meditiin meie ühine asi“, Aller, R. „Patsiendi mõtteid“, Ajasta, N. „Mitte abi, vaid kiirabi on vaja!“, Paju, A. „Kui haigused kasvavad üle pea“, Truupõld, U. „Kiirabi vajab samuti abi“.

¹² „Det är väckelse i Tallinn“. 1978; vt ka „Äratus Oleviste kirikus“. 1978; „Oleviste kirik usklike Mekaks“. 1979.

¹³ Esmatrükk Rooma: Maarjamaa, 1978.

töö osas oleks võinud öelda ka midagi positiivset (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1979a). Paar aastat hiljem märkis ta, et „vendluse olukord on raske ja ta teeb allakäiku ... võitlus karismaatilise, äratusliku suunaga pole õigustatud. Peaksime arvestama, et meil on erinevate liikumiste liit.“ (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1982a).

Pinged EKB Liidus kasvasid. Arutati ja analüüsiti. Kärkla baptistkoguduse presbüter Ado Kaups juhtis tähelepanu, et karismaatiline liikumine jättis kõrvale kannatusprobleemi ning praktiseeris Piibli nõuetele mittevastavat käte pealepanemist. Ülo Meriloo, Kaljo Raid ja Johannes Togi soovisid, et presbüterite nõukogu kohtuks Effataa juhtidega (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1979b). Mõttevahetusele tulid 1980. aasta 29. jaanuaril Olevistest Henno Hunt, Rein Uuemõis ja Efraim-Joel Dahl. Arutati käte pealepanemise, usutervendamise, Kristuse lunastustöö, kurjade vaimude väljaajamise, evangeelse töö ja kristliku kasvatus küsimusi. Protokollis märgitu kohaselt aitas mõttevahetus kaasa paremale üksteisemõistmisele (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1980a).

29. veebruaril Oleviste jutlustajate nõupidamisel peetud ettekande „Usk ja haigused“ esitas Osvald Tärk 18. märtsil ka presbüterite nõukogule (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1980b). Deduktiivset meetodit rakendanud Tärk pakkus Piibli üksikirjakohtadele rajatu asemel tervikõpetusele baseeruvat arusaama. Meetodit oli tulnud Oleviste kontekstis kasutada paaril eriõpetustega seotud protsessil. 1970. aasta novembrist 1972. aasta märtsini oli vaatluse all paganate õndsaks saamise võimalused neile, kes pole oma elu jooksul kuulnud Kristuse evangeeliumi (Rm 2:14–16 tõlgendus; rumalate neitsite pääsemise võimalus, millest Jeesus tähendamissõnas (Mt 25) midagi ei rääkinud), Kristuse taastuleku sündmuste kronoloogia ja surnuist ülestõusmisest õige arusaamise võimalused (OKA, Oleviste EKB Koguduse Nõukogu 1970; OKA, Oleviste EKB Koguduse Nõukogu 1972). Eritõlgendused mittekristlaste, Juudas Iskarioti ja Saatana õndsaks saamise võimaluse kohta olid koguduse nõukogus arutluse all 1976. aasta märtsist juunini (OKA, Oleviste EKB Koguduse Nõukogu 1976a; OKA, Oleviste EKB Koguduse Nõukogu 1976b). Tärk opereeris piiblitekstide õige mõistmise kontekstis mõistetega „usklik“, „tõsine usklik“, „usuline seisukoht“ ja „usklike vaimulik arusaamine asjadest“ (Tärk 1956, 15). Üksteisest isoleeritud Piibli kirjakohtad, mis eraldiseisvatena oleksid terviku osas midagi selgitanud ja põhjendanud, puudusid. Üksiksalmidest tuletatud eritõlgendused võisid põhjustada kriisi usuelus.

„Me ei saa põhjendatult öelda, et iga haigus on kannataja isikliku patu või deemonite tegevuse mõju inimesele. Niisama ei tohi me arvata, et haigused praegusel maailmaajastul ei teeni Jumala häid eesmärke,“ toonitas Tärk (2004, 81–87). Vanempresbüter Võsu nentis kaasettekandes „Tervendusliikumise ohtudest“, et nähtus oli olnud senini seotud üksiktervendajatega, kuid muutunud massiliikumiseks, mille üheks ilmnemisevormiks oli „kukkumisliikumine“ (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1980b).

Küsimused vaimuristimise, käte pealepanemise ja keelterääkimise ning mitmete teiste nähtuste kohta olid muutunud aktuaalseks. Erinevad Piibli seletajad – tuginedes isegi samale piiblitõlke versioonile – olid jõudnud vastupidistele seisukohtadele. Karismaatilisest liikumisest palju kirjutanud Alexander Seibeli teost „Gemeinde Jesu – endzeitlich unterwandert?“ (1978) („Jeesuse kogudus – kas allakäigul?“) tutvustas Efraim Joel Dahl. Võsu soovil luges Dmitri Lipping Billy Grahami 1978. aastal ilmunud teose „The Holy Spirit“ 244-leheküljelisest eestindusest „Püha Vaim. Jumala väe jõud inimese elus“ ette peatüki „Vaimuristimine“ (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1980c).

Oleviste „vene ärkamisele“, mis Ukraina nelipühilaste hulgas pakkus kirjeldustes kehast irdumise ja levitatsiooni elamusi (Kojenov 2009, 6–7, 10–11, 18–19), tehti järsk lõpp, kui 1980. aasta oktoobris toimus intsident, mis jäi sel ajal väikese siseringi teada, kuid oleks võinud kaasa tuua kriminaalmenetluse.¹⁴ Ainuüksi selle vahejuhtumi tähenduslik kaal oli tervendusteenistuste jaoks otsustav. Rein Uuemõisa, keda üllatuseks veel 1978. aasta lõpul ei seostatud nimeliselt Oleviste tervenduskoosolekutega¹⁵, karistati nüüd administratiivkorras rahatrahviga ja 1980. aasta teisel novembril otsustas koguduse juhatus lõpetada palvuskosolekute läbiviimise sissesõitnutele (OKA, Oleviste nõukogu 1980; RA, E. Pragi 1981). Osvald Tärk informeeris 1980. aasta

¹⁴ Ukrainast Olevistesse tulnud langetõvehaige naine kukkus eestpalve ajal põrandale ja kaotas teadvuse. Tema eest palvetanud koguduse majandusjuhataja ja majahoidja tassisid naise venekeelse tõlke ülekanderuumi. Kolm ööpäeva (26.–29. okt, pühapäevast kolmapäevani) lebas naine seal teadvusele tulemata. 28. oktoobril teatati sellest koguduse nõukogu esimehele Hans Mirkale, kes palus haige kohe kirikust ära viia. Lubati küll, kuid ei viidud. Kiirabi kutsuti järgmisel päeval ja naine tunnistati haiglas surnuks. (OKA, Oleviste nõukogu 1980b).

¹⁵ „Imetervendustega“ seoses, mille praktilised võtted olid Olevistesse toodud Soomest, nimetatakse Hans Mirkat, Endel Hansonit, Philipp-Teedy Tüüri ja Aleksander Popovi. (RA, EKP KK 1978b).

esimesel detsembril presbüterite nõukogu, et otsus oli tehtud võimuorganite nõudel ja see garanteeris evangeelse töö jätkumise ning raske „küsimus oli lahenenud suhteliselt rahulikult“ (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1980d).

Venekeelsete inimeste Olevistesse saabumine ei peatunud kohe. Linna täitevkomitee juures asuva usualasest seadusandlusest kinnipidamise kontrollikomisjoni liikmed avastasid 1981. aasta jaanuaris, et kirikus korraldati endiselt „tervekstegemise“ eesmärgil teiste liiduvabariikide elanikele palvusi. Lisaks oli eestpalvetajate hulgas inimesi Eesti teistest rajoonidest, näiteks Udo Veevo Hiiumaalt (RA, E. Pragi 1981).

Viimane ultimaatum esitati Vabariikliku Tartu Meditsiinilise Kesk-kooli velskrina lõpetanud julgeoleku ohvitser Valdur Timuski poolt koguduse juhatuse esimehele Hans Mirkale suusõnaliselt. Ultimaatumi sisuks olnud kõigi presbüterite ametist tagandamine ja Oleviste kiriku sulgemine.¹⁶ (Uuemõis 2021; Lepassalu 2021, 33). See mõjus. Usuasjade volinik Piibu 1978. aasta lõpul seatud ülesande täitsid 1981. aasta suvel ajalehtede Sovetskaja Estonia ja Edasi toimetused, kui avaldati Jevgeni Rostikovi mitmeosaline artikliseeria „Kivi hõlma all“, mis lõppes peatükiga „imearsti“ kuulsusega Aleksander Popovist. Ja muidugi kuuluks sellesse rubriiki 1983. aastal Eino Baskini lavastatud Grigori Gorini šarlatanismi paljastav fantastiline komöödia „Fenomenid“. Ning et tõlkimine võttis Malle Saluperel aega, siis ilmus psühhiaater Vladimir Rožnovi 1977. aastal Moskvas ilmunud teemakohase teose eestindus „Prohvetid ja imetegijad“ alles 1987. aastal. Ka vanempresbüter Robert Võsu kavandas kirjutada umbes 80 peatükki mälestusi ja viimane neist pidi kandma pealkirja „Kukutajad ja tervistajad“ (Võsu 2014, 5), kuid enne lõppes tema elutee ja väidetavalt ei olnud sellest peatükist midagi valmis.

Arutlus

Ärkamiste ja äratusliikumiste puhul kerkib korduvalt esile nende loomusunniline soov alustada uuesti, minna tagasi Uuest Testamendist leitavate algeeskujudeni, nii-öelda päris kristluseni. Ettekujutusi on olnud loendamatu hulk. Keegi ei tea, mis ja milline oli näiteks Jeruusalemma

¹⁶ Ülo Niinemägi paigutab oma mälestustes kõik need sündmused 1980. aasta Moskva olümpiamängude eelsesse aega (19.07–3.08.1980) (Kaptein 2024, 106).

juudikristliku „emakoguduse“ usk ja õpetus. Kui selle koguduse liikmed üldse midagi oma usu sisust täpsemalt kirja panid, on see kõik hävinud. Fragmendid on säilinud üksnes evangeeliumide vanimais kihistuis. Ettekujutuse algkristlusest oleme saanud läbi mitmekordsete ümberkirjutuste, mille vanimad teadaolevad fragmendid on 2. sajandist; terviklikke või peaaegu terviklikke tekste leidub alles 4.–5. sajandist.

Carl Robert Jakobson oli esimene, kes 1868. aastal kuulutas, et „õige ristiusk“ oli eestlastele 18. sajandil antud vennastekogudusliku „ärkamisega“. Selle jeesuslapselik elamuskristlus, taevaskäijate, hinge- ning haavamüstikute ekstaatiline usuäratus, mis oli aktiveerinud eestlasi ka märatsedes hävitama hiiekohti ja unustama pärimust, seoti kokku „rahvustundega“ (Martin Lipp, Olaf Sild), „usueluga“ (Johan Kõpp, Olaf Sild), „südameusu ja moraaliga“ (Voldemar Ilja) (Kopli 2025). Moraalitõstev mõju – kõrtside sulgemine ja noorte haridustaseme tõus – sai imeks tõlgendatud ka 19. sajandi lõpu Läänemaa usuärkamises, kuid sellest kujunes ka tugevalt kultuuri- ja kirikuskeptiline „rootsi usk“ (Dannell 1999, 130,169). Kultuuriskeptilisust kasvatasid priilaste afektiivne „rõõmuäratus“, „ärkamise aja“¹⁷ baptistikogudused ja Israel Johannes Rubanovitši usuäratuslikest kõnedest Tallinnas 1905. aastal sündinud evangeeliumi kristlaste vabakoguduslik liikumine.

Effataa gospelkoori vaimulik mentor Oskar Olvik võis 1976. aasta oktoobris tõdeda, et viimastel aastatel oli enam kui pool Oleviste kogudusega liitunudtest usulisele pöördumisele tulnud Effataa evangeelsetel teenistustel (OKA, Oleviste EKB Koguduse Nõukogu 1976c). Sellestki perioodist on asjaosalised hilisemates käsitlustes rääkinud kui „oikumeenilisest ärkamisest“ kus osalesid luteri vaimulikud, Soome vabakiriklased ja nelipühilased, Oleviste koguduse liikmed, kristlased Eesti saartelt, mitmesugustest kogudustest, „keda kõiki ühendas Jumal“ (H. Uuemõis 2010, 41).

Kõige vahetumalt olid „ärkamisega“ seotud Oleviste koguduse evangeeliumi kristlaste usuline tiib, diakon-jutlustajad Rein Uuemõis ja Henno Hunt. Sündmustele seisid luterlastena väga lähedal Priit Rannut (kuni 1975. aastani), Randvere koguduse vaimulik Karl Reinaru (Suurevälja 2022, 21–25). Eesti saartelt pärit kristlaste all tuleb lahtiseletatult mõelda Kärkla baptistikogudusega ja EKB Liidu juhtkonnaga äärmiselt pingestatud suhetes diakon-jutlustajat Philipp-Teedy Tüüri, Palade

¹⁷ H. Tuttari ja H. V. Dahli Eesti baptismi ajaloo esimene osa kannab pealkirja „Ärkamise aeg“ (1929).

koguduse presbüterit Udo Veevot ja 1974. aastal Hilleste koguduse presbüteriks kinnitatud Enno Tuulikut, kelle katseaeg kujunes „ärkamises“ osalemise tõttu pikaks ja ta ordineeriti ametlikult alles 1982. aastal, kui tõdeti, et varasemalt „äärmustesse langemise kalduvusega vend oli liikunud küpsuse ja kainuse suunas“ (EEKBKLA, Eesti EKB Presbüterite Nõukogu 1982b).

Tüür ja Tuulik orienteerusid 1978. aasta suvel Läti nelipühilastele ja on seetõttu „Effataa ärkamisega“ seoses olnud ka vähem esile tõstetud (Tuulik 2005). Tüüri erimeelsused Rein Uuemõisaga olid ajendatud Aleksander Popovi „evangeelsetest ringihulkumistest“ ehk Venemaa pörandaaluste koguduste liig sagedastest külastamistest ja Hiiumaalt pärit naisprohvet Laine Veevo kasutamisest pattude paljastajana, sest alati ei osanud tervenemist otsinu ise sõnastada oma hingelist takistust (pattu), mis ei lasknud tal terveneda (Nii sünnivad prohvetid; Tuulik 2025).

„Effataa ärkamine“, mille kontekstis oli algfaasis kasutatud kuulajate intellektile suunatud ettekandeid, omalaadset tundeelu mõjutavat evangeeliumikuulutamistehnikat koos lauludega ning pop-folk- ja ülistusmuusikat¹⁸, pannes rõhku hingelistele elamus kogemustele, sai 1978. aasta kevadel lisaks ka niinimetatud „vene ärkamise“ faasi, milles osalesid venekeelsed inimesed teistest liiduvabariikidest ja domineerisid ihulisuse aspektina imetervenemised ja mahakukkumised. Huvi tunti ka 15-leheküljelise traktaadi „Välja Saatana võimusest“ vastu, mis kuulutas Jeesuse tervestegevat mõju kõigist haigustest.¹⁹

„Effataa ärkamist“ enim mõtestanud ja periodiseerinud Haljand Uuemõisa sõnul (2010: 41) on seda nimetatud ka „Tallinna ärkamiseks“ ja „vene ärkamiseks“. „Effataa-töö“, mille mõiste tõi tõenäoliselt esimest korda käibe koguduse pikaajaline presbüter Ülo Meriloo (2001, 83) ja mis astus üldevangeelse ja Ameerika Ühendriikidest pärit evangelikaalse maailmavaate kaudu nii tollase ateistliku ideoloogia, sekulaarse ühiskonna kui ka konservatiivsetesse vormidesse tardunud vabakristluse vastu, oli alanud enne „vene ärkamist“ ning jätkus pärast selle summutamist. Olles ja jäädes ka pärast „ärkamise“ summutamist

¹⁸ Effataa muusikalisest tegevusest vt Saard 2025.

¹⁹ „Välja Saatana võimusest“ (masinakirjaline) sisaldas näiteks peatükke „Rõõmusõnum haigetele ja seotutele“; „Haiguse põhjus“; „Jumal ja haigused“; „Haiguse deemonid“; „Salapärase haigus“; „Haigus kasvatus abinõuna Jumala käes“; „Kuidas saavad haiged terveks“ (Saard 2024, 259).

EKB Liidus väljakujunenud vaimuliku elu „tasakaalu kõigutajaks“ (Kurg 2009, 174), sünnitas „Effataa-töö“ koguduste evangeelses tegevuses edasiarenemise püüde (Pilli 2007, 42–43).

Effataa gospelkoor andis nõukogude perioodil koguduste äratusnädalate raames ühe evangeelse teenistuse Tartu Kolgata ja teise Haapsalu baptistikoguduses. Ükskõik kuhu effataalased väiksemates koosseisudes mõnda kogudusse (nt Palade, Hilleste) innustajatena sõitsid – kasvõi kellegi juurde sünnipäevale või jaanitulele –, seal ehtasid nad Jeesuse nimel ka evangeelset vabakristlikku jumalariiki. Soomes aastail 1977–1980 sündinud „uusnelipühiluse“ tulemusel kasvas huvitatus karismaatilise kristluse ja sellest kõneleva kirjanduse vastu ning nelipühikoguduste liikmeskond kasvas ligi 6000 inimese võrra (Sopanen 2025, 276). Dokumentaalsete ja suuliste allikate pea täieliku puudumise tõttu ei ole teema edasine uurimine Eesti kontekstis kergesti teostatav, kui üldse. Allikaleiud teiste uskkondade (näiteks luterlaste) hulgas on pigem juhuslikud.

„Kuidas ma vahest igatsen, et meil oleks inimesi, nagu Jeesuse ja jüngrite päevil, kes suudaks terveks palvetada. Küsin vahest, et miks meie usk ja usaldus on siiski nii nõrk? ... Ja imestan, et usk pole kasvanud selliseks väeks, vaid paljud asjad ja olukorrad on seda nõrgestanud – ja see teeb mind kurvaks“ (EELKKA, Emilie Saag-Karjuse kogu 1988).

„Effataa ärkamise“ lõppfaas „vene ärkamise“ näol Oleviste ja EKB Liidu koguduste liikmeskonda ei kasvatanud. Ühe järelduse kohaselt said „ärkamise“ mõjud kõige nähtavamaks Ukrainas, eriti Valgevenes, kus olevat loodud juurde uusi nelipühikogudusi (Tuulik 2005, 56). Teise hinnangu kohaselt tõstis „ärkamine“ esile ja tõi otsekui varjust välja uusi isikuid, jättes neisse „kustutamatu jälje“ (Kroll 2006, 122). Kunagi ehk saame lugeda ka nende „jälgede“ psühhoanalüütilisi uurimusi.

Kasutatud arhiiviallikad

Eesti Evangeeliumi Kristlaste Baptistide Koguduste Liidu arhiiv (EEKBKLA)

- Árpád Arderi kogu. Kirjavahetus. 1978a. Árpád Arder Pauli Järveläinenile 12.04.1978.
- Árpád Arderi kogu. Kirjavahetus. 1978b. Árpád Arder Jukka Ilmoniemille 1.05.1978.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1970a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogurotoll nr 5, 20.03.1970.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1970b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 9, 1.12.1970.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1971a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 10, 19.01.1971.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1971b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 15, 21.12.1971.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1972. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 18, 2.06.1972.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1974a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 29, 26.03.1974.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1974b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 30, 20.05.1974.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1974c. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu rotokoll nr 32, 17.09.1974.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1978a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 51, 7.03.1978.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1978b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 52, 18.04.1978.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1978c. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 53, 30.5.1978.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1978d. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 54, 11.09.1978.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1978e. EKB vanempresbüter koguste presbüteritele ja nõukogudele (vajaduse korral ka koguduseliikmetele).
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1979a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 62, 15.11.1979.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1979b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 63, 15.12.1979.

- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1980a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 64, 29.01.1980.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1980b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 66, 18.03.1980.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1980c. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 67, 18.04.1980.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1980d. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 73, 1.12.1980.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1982a. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 86, 14.04.1982.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu. 1982b. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu protokoll nr 88, 18.06.1982.
- Eesti EKB Presbüterite Nõukogu komisjon 1978. Eesti EKB Presbüterite Nõukogu komisjoni protokoll nr 1, 27.04.1978.

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv (EELKKA)

- Emilie Saag-Karjuse kogu. 1988. Kirjad Emilie Saag-Karjusele Maimu, Harri, Eha ja Eenok Haamerilt. Maimu Haamer Emilie Saagile 8.03.1988.

Oleviste koguduse arhiiv (OKA)

- Oleviste EKB Koguduse Nõukogu. 1970. Oleviste EKB Koguduse Nõukogu koosoleku protokoll nr 405, 20.11.1970.
- Oleviste EKB Koguduse Nõukogu. 1976a. Oleviste EKB Koguduse Nõukogu koosoleku protokoll nr 498, 20.06.1976.
- Oleviste EKB Koguduse Nõukogu. 1978c. Oleviste EKB Koguduse Nõukogu koosoleku protokoll nr 502, 12.10.1976.
- Oleviste EKB Koguduse Nõukogu. 1980a. Oleviste EKB Koguduse Nõukogu koosoleku protokoll nr 599, 2.11.1980.
- Oleviste EKB Koguduse Nõukogu. 1980b. Oleviste EKB Koguduse Nõukogu koosoleku protokoll nr 600, 2.11.1980.

Rahvusarhiiv (RA)

- Usuasjade Nõukogu (UN) volinik Eestis. 1977. Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии (1977). RA, ERA.R-1989.1.190.
- Usuasjade Nõukogu (UN) volinik Eestis. 1978a. Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. Ettepanekud profülaktiliste abinõude kohta

- seoses sektantlike elementide vaenuliku tegevuse teatava aktiveerumisega. Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1978. – L. Piip V. Väljasele 4.09.1978. RA, ERA.R-1989.1.201.
- Usuasjade Nõukogu (UN) volinik Eestis. 1978b. Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. Protokoll jutuaajamise kohta, mis toimus rajooni täitevkomitee esimehe Maksim Kauberi juures 10. juulil 1978. RA, ERA.R-1989.1.201, 1 89–90.
- Usuasjade Nõukogu (UN) volinik Eestis. 1981. Отчеты и справки о состояний и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР (1981). RA, ERA.R-1989.2.64.
- ЕКР КК. 1978a. Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии № 103 (эр). ЕКР КК propaganda ja agitatsiooni osakonna ettepanekud „Sektantliku usutegevuse mõningasest aktiveerimisest ja abinõudest vabariigi elanike hulgas tehtava ateismitöö tõhustamiseks“ ЕКР КК büroole (Karl Vaino, Vaino Väljas, Leonid Lentsman, Valter Klauson, Ü. Nõmm). ЕКР КК büroo protokoll nr 103, 5.12.1978 (Täiesti salajane). RA, ERAF.1.4.5349.
- ЕКР КК. 1978b. Материалы к протоколу Бюро ЦК КП Эстонии № 103. „Sektantliku usutegevuse mõningasest aktiveerumisest ja abinõudest vabariigi elanike hulgas tehtava ateismitöö tõhustamiseks“ (Koostanud M. Vannas; A. Pork, R. Viies, L. Piip, K. Oja 17.11.1978); СПРАВКА о некоторой активизации сектантской деятельности среди молодежи республики. Секретно. 9.08.1978. RA, ERAF.1.4.5350.
- E. Pragi (komisjoni esimees). 1981. ЕКР Tallinna Linnakomitee I sekretär N. Johansonile, Usuasjade Nõukogu volinik L. Piibule, Täitevkomitee esimees A. Norakule, ELKNÜ Tallinna Linnakomitee sekretär J. Tanvelile (Salajane), 12.01.1981. RA, ERA.R-1989.2.64, l 58.

Kasutatud kirjandus

- Ahonen, Lauri K. 1994. *Suomen helluntaiherätyksen historia*. Jyväskylä: Päivä.
- Ajasta, N. 1980. „Mitte abi, vaid kiirabi on vaja!“ *Sirp ja Vasar*, 21. märts 1980.

- Aller, R. 1980. „Patsiendi mõtteid“. *Sirp ja Vasar*, 14. märts 1980.
- Anderson, Allan. 2008. „The Pentecostal and Charismatic movements“. *World Christianities c.1914–c.2000. The Cambridge History of Christianity* 9, toimetanud Hugh McLeod. Cambridge University Press.
- Arder, Árpád. 2020. *Sada päeva. Mälestusi matkalt Rootsi ja Soome 1967. aastal*. Rakvere: Stanislav Sirel.
- Aunila, Seija. 2006. „Yli-Vainio kaatoi ja paransi“. Helsinki: YLE. Vaadatud 20. veebruaril 2026. <https://yle.fi/a/20-86495>
- Bratskii Vestnik = Братский Вестник. 1978., 1979. ja 1980. aastate aastakäigud.
- Danell, Sven. 1999. *Kuldrannake*. Tartu: Ilmamaa.
- „Det är väckelse i Tallinn“. 1978. *Ljus i Öster* 12, detsember 1978.
- Eier, Tiina. 2001. „Aga palju Sa tahad? Effataa ärkamise tõrvikukandja Rein Uuemõis ootab uut tulelaint.“ *Elu Sõna*, 16. november 2001.
- Ellamaa, A. 1980. „Arstiabi vajab abi!“ *Sirp ja Vasar*, 25. jaanuar 1980.
- „Eneli Mesneri üleskirjutus Haljand Uuemõisa mälestustest. EFFATAA! – uksed, mis läksid lahti“. 1995. *Oleviste*, jaanuar 1995.
- Haavisto, Osmo. 2017. Osmo Haavisto videoloeng. YouTube, 29. august 2017. Vaadatud 15. veebruaril 2026. <https://www.youtube.com/watch?v=txMUYD4jHuo>
- Heino, Harri. 1990. „Matti A. Miettinen, Uskonnolliset ihmeparantumiset lääketieteellis-psykologisesta näkökulmasta.“ *Teologinen Aikakauskirja* 1990 (3), 248–250.
- Herätysliikehdintä. 2020. „Osmo Haavisto“. 2020. Tallinn: TV7. Vaadatud 12. jaanuaril 2026. https://www.tv7.fi/arkki/heratysliikehdinta/osmo-haavisto_p70585
- Jones, Stanley. 1936. *Kristus maailma teedel*. Tartu: Kristlik Kaitsja.
- Kakkuri, Teemu. 2014. *Suomalainen herätys. Herätyskristillisyyden historia nälkävuosina Nokia-Missioon*. Helsinki: Kirjapaja.
- Kaptein, Hanna. 2024. *Ülo Niinemägi. Elu nagu filmis*. Tallinn: Hanna Kaptein.
- Katoliku kiriku katekismuse kompendium*. 2008. Tallinn: Eesti Apostellik Administratsioon.
- Kaups, Richard (toim). 1934. *50 aastat apostlite radadel 1884–1934. Jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis*. Tallinn: EBK Liit.
- Kojenov, Arkadi. 2009. *Jumala riik ei ole ju sõnades, vaid väes*. Tallinn: EKBKL Oleviste Kogudus.

- Koolmeister, Richard. 1980. *Püha tee – Via Sacra. Jutlustekogu*. Uppsala: Eesti Vaimulik Raamat.
- Kopli, Kaari. 2025. *Voldemar Ilja vennastekoguduse ajaloo uurijana ja mõtestajana*. Rakenduskõrghariduse lõputöö. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.
- Kroll, Allan. 2006. *Effataa ärkamine*. Diplomitöö. Tallinn: Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar.
- Kruijthoff, Dirk, Elena Bendien, Kees van der Kooi, Gerrit Glas ja Tineke Abma. 2022. „Prayer and Healing: A Study of 83 Healing Reports in the Netherlands“. *Religions* 13(11), 1056. <https://doi.org/10.3390/rel13111056>.
- Kuhlman, Kathryn. 2010. *Ma usun imedesse*. Tallinn: Tallinna Harta kristlik kogudus.
- Kurg, Ingmar. 2009. „Vabakirikute oikumeenilised suhted“. *Eesti oikumeenia lugu*, peatoimetanud Riho Altnurme. Tartu/Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Kuusk, Edgar. 1978–1979. *Kas sa tahad terveks saada?* Märkmeid Maarja kabelist I. 9. september 1978 – jaanuar 1979. Käsikiri. Külvi Kuuse erakogu.
- Kuusk, Edgar. 1978. Edgar Kuuse märkmeid 10. veebruaril 1978. Käsikiri. Külvi Kuuse erakogu.
- Kuusk, Külvi. 2025. e-kiri Riho Saardile. 28. detsembril 2025.
- Kuusk, Külvi. 2026. „Edgar Kuuse märkmeid Maarja kabelist“. *Teekäija* 2.
- Kõlar, Anu. 2012. *Eks teie tea... Oleviste muusikaelust aastail 1950–2012*. Tallinn: Oleviste kogudus.
- Laansalu, E. 1958. „Kas Jeesus Kristus oli olemas?“. *Ühistöö: Rapla maakonna ajaleht* 114, 25. september 1958.
- Lepassalu, Virkko. 2021. *Valdur Timusk: dissident KGBs. Nõukogude Eesti julgeolekuohvitseri märkmeid ja mõtteid*. Habaja: Kentaur.
- Luist, Marjana. 2021. „Toomas Pajusoo – 75“. *Koduteel* 2 (141).
- Maran, Olav. 2026. Riho Saardi telefoniintervjuu Olav Maraniga 29. aprillil 2026.
- Meriloo, Ülo. 2001. *Ränduri päevik*. Tallinn: Oleviste kogudus.
- Mesner, Eneli. 1996. „Ülo Meriloo – pilguheit tagasi. Eneli Mesneri intervjuu Ülo Merilooga“. *Oleviste*, jaanuar/veebruar.
- Miettinen, Matti A. 1990. *Uskonnolliset ihmeparantumiset lääketieteellis-psykologisesta näkökulmasta*. Kirkon tutkimuskeskus. Sari A 51. Tampere.

- „Nii sünnivad prohvetid“. *Ühistöö: Rapla maakonna ajaleht* 115, 1. oktoober 1981.
- Oengo, Hugo. 1960. *Elulugu*. Kirjutatud 1960. aasta veebruaris Eesti Metodisti Kiriku arhiivi jaoks. Riho Saardi erakogu.
- Oja, Kaljo. 1974. „Miks meil on mõned usuvoolud keelatud?“. *Küsimused ja Vastused* 3.
- Ojamaa, Jüri ja Jaak Hion (toim). 2005. *Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1958. aastal*. Ad fontes 14. Tallinn: Rahvusrhiiv.
- „Oleviste kirik usklike Mekaks“. 1979. *Vaba Eestlane*, 23. jaanuar 1979.
- Paju, A. 1980. „Kui haigused kasvavad üle pea“. *Sirp ja Vasar*, 4. aprill 1980.
- Pilli, Toivo. 2007. *Usu värvid ja varjundid. Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn: Allika kirjastus.
- Pethrus, Lewi. s.d. *Vaimuannete tähtsus koguduses*. Masinakirjaline koopia.
- Randmaa, Aldo. 2001. *Elulugu. Jumala teenistuses. Rein Uuemõis*. Tallinn: Oleviste kogudus.
- Roos, Aarand. 1992. *Juutide kuningas Tallinnas*. Tallinn: Logos.
- Rostikov, Jevgeni. 1981. „Kivi hõlma all.“ *Võitlev Sõna* 62, 26. mai 1981.
- Ruokanen, Miikka. 1991. *Ydinkohdat. Johdatus kristinuskon ymmärtämiseen*. Juva: WSOY.
- Räsänen, Johanna. 1990. *Sairaiden puolesta rukoileminen Helsingin evankelis-luterilaisissa seurakunnissa*. Kirkon tutkimuskeskus. Sari B 61. Tampere.
- Saard, Riho. 2010. *Tallinna vaim. Peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõtteloost*. Tallinn: Riho Saard.
- Saard, Riho. 2024. *Evald Saag. Mees mustas. Tema elu ja aeg 1912–2004*. Tallinn: Postimehe kirjastus.
- Saard, Riho. 2025. „20 virolaisen uskovan vetoisuus huhtikuulta 1978 ja Suomen uuden tullilain „raamattupykälä“.“ *Kainuusta koko maailmaan. Juhlakirja professori Kaarlo Arffmannille, toimetanud H. Mustakallio, T. Kapanen ja M. Kuorikoski. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia* 246. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Saard, Riho. 2025. *Muusika, mis aitas uskuda, hingata ja võidelda. Eesti gospeli ja kaasaegse kristliku muusika alguskümnendid*. Tallinn: Rahva Raamatu kirjastus.
- Saard, Riho. 2026. *Kristluse jälgedes. Globaalkristluse ajalugu selle algusest tänapäevani*. Tallinn: Argo.

- Sopanen, Tapio. 2025. *Maallikkoliikkeitä, kansanherätyksiä, tulisieluisia pappeja*. Herätyskristillisyyden historiaa 3. Helsinki: Väyläkirjat.
- Suurevälja, Andres. 2022. *Karl Reinaru – karismaatiline luteri vaimulik*. Rakenduskõrghariduse lõputöö. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.
- Tarum, M. 1980. „Meditsiin meie ühine asi“. *Sirp ja Vasar*, 22. veebruar 1980.
- Truupõld, U. 1980. „Kiirabi vajab samuti abi“. *Sirp ja Vasar*, 18. aprill 1980.
- Tuttar, Hendrik ja Harald Victor Dahl. 1929. *Eesti baptismi ajalugu. I köide, Ärkamise aeg*. EBK Selts.
- Tuulik, Enno. 2005. *Effataa-ärkamine ja selle mõju Eestis ja väljaspool Eestit aastail 1968–1985*. Diplomitöö. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar.
- Tuulik, Enno. 2025. Riho Saardi telefoniintervjuu Enno Tuulikuga 7. mail 2025.
- Tänavsuu, Toivo. 2025. *Plekktrumm*. Tallinn: ERR. 17. november 2025. Vaadatud 17. novembril 2025. <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/plekktrumm-toivo-tanavsuu>
- Tärk, Osvald. 1956. *Uue Testamendi sissejuhatus*. Masinakirjaline koopia.
- Tärk, Osvald. 2004. „Usk ja haigused.“ *Armastuse käsu all*. Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.
- Uuemõis, Haljand. 2010. *Mäletamised ja vaatenurgad*. Tallinn: Oleviste kogudus.
- Uuemõis, Rein. 2021. Riho Saardi telefoniintervjuu Rein Uuemõisaga 5. mail 2021.
- Võsu, Robert. 2014. *Koltunud lehti ja valminud vilju*. Tallinn: Allika kirjastus.
- „Äratus Oleviste kirikus“. 1978. *Eesti Päevaleht/Estniska Dagbladet*, 30. detsember 1978.
- Yli-Vainio, Niilo. 1979. „Paneeli“. *Kristityn kasvu* 3. Saarijärvi.